

تاثیر ارزش‌های اخلاقی و انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک شده (مورد مطالعه: دیدگاه دبیران متوسطه شهر اصفهان)

محمدعلی سلمانی اردانی

دانش آموخته دکتری روانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران

پست الکترونیکی: msalmanian16@yahoo.com

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی مدل معادله ساختاری در خصوص ارزیابی عوامل دینی و معنوی بر توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک شده در دبیران متوسطه شهر اصفهان در سال ۱۳۹۲ انجام گردید. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل کلیه دبیران متوسطه آموزش و پرورش (دولتی و غیر دولتی) شهر اصفهان در سال تحصیلی ۱۳۹۲-۱۳۹۳ بودند که با روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای ۳۴۰ نفر از دبیران در نمونه قرار گرفتند. ابزار گردآوری اطلاعات شامل ۳ پرسشنامه محقق ساخته ۱- پرسشنامه ارزش‌های چهارگانه اثرگذار (دینی، معنوی، اخلاقی و انسانی)، ۲- پرسشنامه جهان‌بینی فردی در فرآیند یادگیری دانش‌آموزان و ۳- پرسشنامه توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک شده بود. آلفای کرنباخ پرسشنامه‌ها به ترتیب ۰/۹۱، ۰/۹۳ و ۰/۹۴ محاسبه شد. نتایج نشان داد که ارزش‌های اخلاقی بر توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک شده اثرگذار است ولی اثرگذاری ارزش‌های انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک شده معنادار نبود. همچنین در مدل اصلاحی برازش یافته ارزش‌های اخلاقی فقط اثر مستقیم بر برنامه هویت‌ساز دینی ادراک شده دارد و ارزش‌های انسانی با وجود نداشتن اثر مستقیم بر برنامه هویت‌ساز، ولی با میانجی‌گری جهان‌بینی فردی بطور غیر مستقیم بر برنامه هویت‌ساز دینی اثرگذار می‌باشد. کلیدواژه‌ها: برنامه درسی، هویت‌ساز دینی، ارزش‌های اخلاقی، ارزش‌های انسانی، جهان‌بینی فردی

۱- مقدمه

ارزش‌ها الگوهای رفتاری عینی-ذهنی نسبتاً پایداری هستند که مطلوبیت آنها از سوی افراد جامعه برای مدت زمان معینی پذیرفته و به مثابه راهنمای اعمال انسانها عمل می‌کند (سلمانی اردانی و همکاران، ۱۳۹۹) منبع و سرچشمه ارزش‌های هر جامعه، دین^۱ و اعتقادات دینی^۲ و معنوی^۳ در برگیرنده آن جامعه است و داشتن باور مذهبی و پیروی از آن نیاز انسان در جهان است. از نیازهای فطری آدمی گرایش به عشق و پرستش است، به این معنا که فرد، مستقل از هر گونه یادگیری در درونش تمایل به عبادت و بندگی خدا را احساس می‌کند، تجلی چنین احساس و تمایلی در اعمال و رفتار دینی آشکار می‌شود. رابطه آدمی و دین و نسبتی که با آن پیدا می‌کند، در مقوله هویت دینی قابل تبیین و توضیح است (شرفی، ۱۳۹۶). بسیاری از نظریه‌پردازان برجسته روان‌شناختی استدلال می‌کنند که هویت دینی در چارچوب خانواده و جامعه آموخته می‌شود، ولی برخی معتقدند رشد دینی به‌طور ژنتیکی هدایت می‌شود (اتنگف و رودریگز^۴، ۲۰۲۰). شاید بتوان گفت، هویت دینی از مهمترین عناصر ایجاد کننده همگنی و همبستگی اجتماعی در سطح جوامع است که طی فرآیندی با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل‌گیری هویت جمعی دارد و به عبارتی عملیات تشابه‌سازی و تمایز بخشی را انجام می‌دهد (گودرزی، ۱۳۸۴). انسانی که رفتار و سلوکش ریشه در وحی دارد از هویت دینی^۵ برخوردار است. بنابراین هویت دینی انسان از درون و آفرینش او سرچشمه می‌گیرد و هر نوع مبارزه برای محو این هویت مبارزه با انسانیت انسان‌هاست و این هویت دینی چیزی نیست مگر حس مذهبی یا حس خداجویی. شکل‌گیری یک هویت منسجم و پایدار در دستیابی به تعریفی منسجم از خود، که مهم‌ترین جنبه از رشد روانی و اجتماعی^۶ در دوره نوجوانی^۷ است. انتخاب ارزش‌ها^۸ و باورها و هدف‌های زندگی مشخصه‌های اصلی این هویت را تشکیل می‌دهند (امیلی^۹، ۲۰۰۳). شکل‌گیری هویت در نوجوانی با تمایل قوی نوجوان برای ساختن هویتی مستقل به جنبه‌های دیگر تحول آنان گسترش می‌یابد. لذا، احساس تعلق و تعهد به مذهب، خانواده و ملت از مؤلفه‌هایی است که با هویت ارتباط تنگاتنگی دارند (رأفت پناه و روح افزا، ۱۳۹۱).

براساس روانشناسی دین‌نگر وقتی هویت دینی و جهان‌بینی فردی تحقق پیدا کند و باورها و ارزش‌های چهارگانه دینی، معنوی، اخلاقی و انسانی در انسان تثبیت گردد، آنگاه با پردازش و درک موقعیت‌های بحرانی و فشارزای زندگی براحتمی مسیر کمال خود را پیدا خواهد کرد. پژوهش‌های متعددی نشان دادند نوجوانانی که به هویت دینی و جهان‌بینی فردی نسبی رسیده‌اند و در درون خود تمایل به عبادت و بندگی خدا را حس کرده‌اند، تعهد و مسئولیت‌پذیری در قبال ارزش‌ها و باورهای دینی داشته و در نهایت فردی موثر در جامعه اسلامی و خدمتگذار به دین معرفی شده‌اند (حسین زاده و همکاران، ۱۳۹۱). آگیلی^{۱۰} (۲۰۰۸) نیز نشان داد که کسانی که مشکلات و مصائب کمتری در زندگی داشتند گرایش بیشتری به دینداری پیدا کرده‌اند. کوهن، یون و جانستون^{۱۱} معتقدند هویت دینی موجب شادکامی و رضایت از زندگی بیشتر در افراد می‌شود و افراد معمولاً بیان می‌کنند که عقاید معنوی شان احساسی از امیدواری، قدرت و آرامش به آنان می‌دهد و موجب دلگرمی، سرزندگی، نشاط و اشتیاق عمومی می‌شود که می‌تواند سطح کیفیت زندگی افراد را تحت تأثیر قرار دهد (اسمری برده زاد و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۷). مطالعه گنجی و همکاران (۱۳۸۹، ص ۱۳۲) به تأثیر هویت دینی در هدایت زندگی و بهتر شدن اخلاق و در پاسخ

- 1 . Religion
- 2 . Religious beliefs
- 3 . Spiritual
- 4 . Etengoff & Rodriguez
- 5 . Religiuose identity
- 6 . Psychosocial development
- 7 . Adolescence
- 8 . Values
- 9 . Ameli
- 10 . Aegyle
- 11 . Kohn, Yun & Janeston

دادن به سؤالات اساسی اجتماعی مردم اشاره کرده است. شاید بتوان گفت، هویت دینی از مهم‌ترین عناصر ایجادکننده همگنی و همبستگی اجتماعی در سطح جوامع است که طی فرایندی با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل‌گیری هویت جمعی دارد و به عبارتی عملیات تشابه‌سازی و تمایزبخشی را انجام می‌دهد (قنبری برزیان و همتی، ۱۳۹۴، ص ۱۲۳). در مطالعه سفیری و غفوری (۱۳۸۸، ص ۱۱۸) آمده است: در خانواده‌هایی که والدین به هویت ملی و مذهبی خود بسیار احترام می‌گذارند و به آن پایبند هستند، فرزندان جوان آنها نیز از هویت مذهبی و ملی قوی تری برخوردار بودند. نقش والدین در زمینه تربیت و آموزش جوانان در دو بعد ملی و مذهبی با هویت دینی و ملی آنان رابطه مستقیم و مثبتی دارد.

با توجه به آنچه گذشت و اهمیت مقوله دینی در زندگی فردی و اجتماعی، لزوم توجه و پرداختن به آن از همه سیستم‌های مرتبط با تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان از جمله خانواده، مدرسه و جامعه انتظار می‌رود. آموزش و پرورش از طریق محتوا و برنامه‌های درسی خود می‌تواند تا حدود زیادی در راستای پرورش هویت دینی و عوامل موثر بر آن از جمله القای ارزش‌های اثرگذار به دانش‌آموزان گام بردارد و زمینه را برای یک برنامه درسی همراه با معنویت فراهم نماید. نتایج پژوهش علیایی طیبی شاهی و صادقی‌فرد (۱۳۹۵) نشان می‌دهد که بین پایگاه هویت آشفته و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان رابطه منفی معنی دار وجود دارد و بر عکس بین پایگاه هویت موفق یا پیشرفته با پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان رابطه مثبت وجود دارد. نتایج این تحقیق می‌تواند وضعیت موجود آموزش در حوزه دین را در سطح مدارس بهبود بخشیده و هر چه بیشتر به وضعیت مطلوب جهت رسیدن دانش‌آموزان به هویت دینی نزدیک نماید. در شناسایی میزان تاثیر عوامل چهارگانه اثربخش بر هویت دینی، باید آموزش‌هایی جهت ترفیع آگاهی‌ها و چگونگی بهره‌گیری از آنها در دستور کار سیستم‌های آموزشی مراکز تربیت معلم و برنامه نویسان محتوای کتب درسی قرار گیرد، که این مهم می‌تواند با ایجاد کارگاه‌های آموزشی و گنجاندن محتوای پنهان و آشکار مرتبط با عوامل نامبرده در برنامه آموزشی آن میسر گردد. امید است که این پژوهش بتواند سهم بسزایی در نهادینه ساختن نگرش علمی به مقوله آموزش و تدریس اثربخش بر هویت دینی در مدارس ایفا کرده و افق‌های جدیدی در سطح کلان آموزشی شامل سیاستگذاری و برنامه‌ریزی آموزشی در سطح ملی گشوده شود و بخشی از خلأهای موجود در رابطه با منابع فارسی مربوط به استفاده از مقوله هویت دینی و عوامل اثرگذار بر آن در محتوای درسی را جبران نماید. سوال اصلی پژوهش حاضر عبارت است از، تاثیر تقویت ارزش‌های اخلاقی و انسانی بر توسعه برنامه ریزی درسی هویت ساز ادراک شده چه اندازه است؟ در واقع، هدف این پژوهش این است که هم به بررسی عوامل اخلاقی و انسانی موثر بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده بپردازد و هم مدل مورد مطالعه پژوهش را برازش کند.

۲- روش

۲-۱- روش پژوهش، جامعه آماری و نمونه: پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ روش، توصیفی از نوع همبستگی است. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل کلیه دبیران متوسطه آموزش و پرورش (دولتی و غیر دولتی) شهر اصفهان در سال تحصیلی ۱۳۹۳-۱۳۹۲ بودند که طبق آمار اعلام شده از آموزش و پرورش حدود ۴۲۰۰ نفر بودند. نمونه آماری این پژوهش را ۳۴۰ نفر از دبیران پایه متوسطه شهر اصفهان تشکیل دادند که با روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای انتخاب شدند. وقتی امکان تهیه فهرست کاملی از اسامی دانش‌آموزان وجود نداشته باشد، در چنین شرایطی از نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای استفاده می‌شود (دلاور، ۱۳۹۸). در این نوع نمونه‌گیری پیش از آنکه افراد نمونه‌گیری شوند، خوشه‌ها انتخاب می‌شوند. هر خوشه شامل بیش از یک واحد است (برای مثال یک مدرسه، یک کلاس) (جانسون و کریستنسن، ۲۰۱۲). در ابتدا از بین نواحی شش‌گانه، به صورت تصادفی چهار ناحیه یک، سه، چهار و شش آموزش و پرورش انتخاب و سپس از بین مدارس متوسطه پسرانه و دخترانه هر ناحیه، دوازده دبیرستان که شامل شش دبیرستان پسرانه، شش دبیرستان دخترانه دولتی و غیر دولتی بودند، به صورت تصادفی انتخاب شدند.

۲-۲- ابزار پژوهش

ابزار پژوهش در این تحقیق شامل سه پرسشنامه محقق ساخته بوده است که عبارتند از:

۱- پرسشنامه محقق ساخته ارزش‌های چهارگانه اثرگذار (دینی، معنوی، اخلاقی و انسانی)

پرسشنامه ارزش‌های چهارگانه دارای ابعاد دینی، معنوی، اخلاقی و انسانی بود که در ۲۸ گویه و در یک مقیاس پنج درجه ای لیکرت (از خیلی کم تا خیلی زیاد) تنظیم گردید. نحوه سازماندهی ابعاد چهارگانه در این پرسشنامه بدین شکل می‌باشد که ۹ گویه اول مربوط به عوامل اثرگذار دینی بر برنامه درسی، سوالات ۱۰ تا ۱۳ مربوط به بعد معنوی، گویه‌های ۱۴ تا ۲۰ مربوط به بعد اخلاقی و گویه‌های ۲۱ تا ۲۸ مربوط به عوامل انسانی اثرگذار بر برنامه درسی هویت‌ساز دینی می‌باشد.

۲- پرسشنامه محقق ساخته جهان بینی فردی در فرآیند یادگیری دانش‌آموزان

این پرسشنامه دارای ۱۰ گویه بود که مقیاس آن بر حسب پنج درجه‌ای لیکرت (از خیلی کم تا خیلی زیاد) تنظیم شده است. در این پرسشنامه، ساز و کارهایی که فرد در جریان یادگیری خود از طریق جهان‌بینی کلی، ارزش‌ها، و فرهنگ پیرامون آن را درونی نموده و بسته به شرایط، آن را به خدمت می‌گیرد مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۳- پرسشنامه محقق ساخته توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده.

پرسشنامه توسعه برنامه درسی دارای ۱۴ گویه می‌باشد که در یک مقیاس پنج درجه ای لیکرت (از خیلی کم تا خیلی زیاد) تنظیم گردید.

جدول شماره ۱، ضریب اعتبار پرسشنامه های مورد استفاده در پژوهش

شماره	متغیرهای پژوهش	تعداد گویه	آلفای کرونباخ
	ارزش های دینی	۹	۰/۹۱
	پرسشنامه ارزش های	۴	۰/۸۶
۱	چهارگانه اثرگذار	۷	۰/۹۳
	ارزش های اخلاقی	۸	۰/۹۴
	ارزش های انسانی	۱۰	۰/۹۳
۲	جهان بینی فردی	۱۰	۰/۹۳
۳	برنامه هویت ساز	۱۴	۰/۹۴

۲-۳- روش اجرا و تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده از آزمون‌های آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. آماره های توصیفی شامل جداول فراوانی، درصد متغیرهای جمعیت شناختی، میانگین، انحراف معیار و آزمون همبستگی برای متغیرهای اصلی پژوهش می‌باشد و در سطح استنباطی نیز از مدل‌یابی علی به روش تحلیل مسیر استفاده شده است. همچنین، تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از نرم افزارهای SPSS- ۱۸ و نرم افزار LISREL نسخه ۸/۷۲ تحت ویندوز انجام پذیرفت.

۳- یافته‌های توصیفی پژوهش

جنسیت: از تعداد ۳۴۰ نفر افراد نمونه شرکت کننده در این پژوهش، ۱۹۲ نفر معادل ۵۶ درصد را مردان و ۱۴۸ نفر معادل ۴۴ درصد را زنان تشکیل داده‌اند که جمعیت مردان شرکت کننده در آزمون بیشتر از جمعیت زنان بوده است.

وضعیت تاهل: از تعداد ۳۴۰ نفر افراد نمونه شرکت کننده در این پژوهش، ۴۶ نفر معادل ۱۴ درصد را افراد مجرد و ۲۹۴ نفر معادل ۸۶ درصد را افراد متاهل تشکیل داده‌اند که جمعیت افراد متاهل در آزمون بیشتر از جمعیت افراد مجرد بوده است.

سن شرکت کنندگان: ۲۴/۷ درصد معادل ۸۴ نفر از افراد شرکت کننده را افراد ۲۰-۳۰ سال، ۵۷/۹ درصد معادل ۱۹۷ نفر را افراد ۳۰-۴۰ سال، ۱۷/۴ درصد معادل با ۵۹ نفر را افراد ۴۰-۵۰ سال تشکیل داده اند، که بیشترین گروه سنی مربوط به سنین ۳۰-۴۰ سال و کمترین مربوط به طبقه ۴۰-۵۰ سال بوده است.

سطح تحصیلات شرکت کنندگان: سطح تحصیلات به ترتیب ۴/۷ درصد شرکت کنندگان معادل با ۱۶ نفر را افراد با مدرک فوق دیپلم، ۷۳/۸ درصد معادل با ۲۵۱ نفر را افراد با مدرک لیسانس، ۲۰/۹ درصد معادل ۷۱ نفر را افراد با مدرک فوق لیسانس و نهایتاً ۰/۶ درصد معادل ۲ نفر را افراد با مدرک دکتری تشکیل داده‌اند که نشان می‌دهد اکثر افراد دارای لیسانس می‌باشند.

رشته تحصیلی شرکت کنندگان: آماره‌های توصیفی نشان می‌دهند ۵۴/۴ درصد شرکت کنندگان معادل ۱۸۵ نفر در رشته علوم انسانی، ۲۵/۶ درصد معادل ۸۷ نفر در رشته علوم پایه، ۱۸/۸ درصد معادل ۶۴ نفر رشته‌های مهندسی، ۱/۲ درصد معادل ۴ نفر در رشته‌های علوم پزشکی را گزارش کرده‌اند. بیشتر افراد در رشته‌های علوم انسانی تحصیل کرده‌اند.

۴- اطلاعات توصیفی متغیرهای اصلی پژوهش

در ابتدا به بررسی فراوانی پاسخ‌های شرکت کنندگان به هریک از گویه‌های پرسشنامه اثرهای ارزش‌های اخلاقی و انسانی بر برنامه هویت ساز دینی ادراک شده پرداخته شد و به سوالات پژوهش پاسخ داده شد.

جدول شماره ۲: سوالات پاسخگویان در خصوص اثر تقویت ارزش‌های دینی، معنوی، اخلاقی و انسانی بر توسعه

برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده

گویه	محتوای گویه‌های دینی مورد بررسی	میانگین	انحراف معیار
۱	محتوایی که بر اصول اعتقادی تاکید دارد.	۱/۵۵	۰/۷۳
۲	محتوایی که در آن انتظار محور ایمان اکمل است.	۱/۶۲	۰/۸۵
۳	محتوایی که به یاد خدا بودن را همواره یادآور می‌شود.	۱/۴۶	۰/۷۵
۴	محتوایی که همواره انسان را به معروف سوق می‌دهد.	۱/۶۶	۰/۸۹
۵	محتوایی که تولی و دوستی به ائمه را تقویت می‌کند.	۱/۶۹	۰/۹۱
۶	محتوایی که بر ملاحظات مربوط به افراط و تفریط تاکید دارد.	۱/۹۲	۰/۹۲
۷	محتوایی که انسان را از تعلقات به مادیات رها می‌سازد.	۱/۹۴	۰/۹۶
۸	محتوایی که روح انسان را ترضع می‌نماید.	۱/۷۵	۰/۸۴
۹	محتوایی که نیروی برتر را ذات اقدسیت معرفی می‌نماید.	۱/۶۴	۰/۸۷
گویه	محتوای گویه-های معنوی مورد بررسی	میانگین	انحراف معیار
۱۰	محتوایی که ایثار و فداکاری را یادآور می‌شود.	۱/۷۵	۰/۹۱
۱۱	محتوایی که براساس کمک رساندن به دیگران باشد.	۱/۷۶	۰/۹۳
۱۲	محتوایی که تعلق به بشریت را در ذهن متبلور می‌کند.	۱/۸۷	۰/۹۳
۱۳	محتوایی که تفکر و تعلق محور آن است.	۱/۵۹	۰/۸۷
گویه	محتوای گویه‌های اخلاقی مورد بررسی	میانگین	انحراف معیار
۱۴	محتوایی که توضع و فروتنی را تبیین می‌کند.	۱/۷۴	۰/۹۰
۱۵	محتوایی که انتقاد پذیری را زمینه پیشرفت می‌داند.	۱/۸۵	۱/۰۶
۱۶	محتوایی که بر بالندگی روح افراد تاکید می‌کند.	۱/۷۱	۰/۹۱

۰/۹۲	۱/۶۰	محتوایی که بر اصل شفافیت تاکید دارد.	۱۷
۱/۰۵	۱/۹۰	محتوایی که روح شکرگذاری را در انسان پرورش می‌دهد.	۱۸
۰/۹۰	۱/۷۱	محتوایی که بر همکاری و مشارکت اجتماعی تاکید دارد.	۱۹
۰/۹۹	۱/۷۹	محتوایی که بر شایستگی استعدادها افراد تاکید دارد.	۲۰
انحراف معیار	میانگین	محتوای گویه های انسانی مورد بررسی	گویه
۰/۹۱	۱/۶۰	محتوایی که روح کرامت را در انسان رشد می‌دهد.	۲۱
۰/۸۹	۱/۸۱	محتوایی که بر اختیار انسان تاکید دارد.	۲۲
۰/۹۰	۱/۷۲	محتوایی که مسئولیت پذیری را تقویت می‌کند.	۲۳
۰/۹۷	۱/۷۴	محتوایی که به رعایت حقوق دیگران اهمیت می‌دهد.	۲۴
۱/۰۱	۱/۶۹	محتوایی که به اصل رعایت حریم دیگران توجه دارد.	۲۵
۰/۸۹	۱/۶۲	محتوایی که بر فطریات انسانی تاکید می‌نماید.	۲۶
۰/۸۹	۱/۷۱	محتوایی که اعتدال و میانه‌روی را محور قرار می‌دهد.	۲۷
۰/۹۸	۱/۶۶	محتوایی که نظم را به افراد متذکر می‌شود.	۲۸

سوال اول: اثر تقویت ارزش‌های اخلاقی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده چه اندازه است؟ یافته‌های جدول فوق، حاکی از آن است که بیشترین میانگین پاسخ (۱/۹۰) مربوط به گویه ۱۸ و محتوایی است که روح شکرگذاری را در انسان پرورش می‌دهد و کمترین میانگین پاسخ (۱/۶۰) مربوط به گویه ۱۷ و محتوایی است که بر اصل شفافیت تاکید دارد.

سوال دوم: اثر تقویت ارزش‌های انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده چه اندازه است؟ یافته‌های جدول فوق، حاکی از آن است که بیشترین میانگین پاسخ (۱/۸۱) مربوط به گویه ۲۲ و محتوایی است که بر اختیار انسان تاکید دارد و کمترین میانگین پاسخ (۱/۶۰) مربوط به گویه ۲۱ و محتوایی است که روح کرامت را در انسان رشد می‌دهد.

۵- بررسی ضرایب پایایی و ماتریس ضرایب همبستگی

جدول شماره ۳: ماتریس همبستگی پیرسون و آلفای کرونباخ متغیرهای اندازه‌گیری شده

متغیرهای پژوهش	۱	۲	۳	۴	۵	۶	آلفای کرونباخ
۱) ارزش‌های دینی	۱						۰/۹۱
۲) ارزش‌های معنوی	۰/۵۸*	۱					۰/۸۶
۳) ارزش‌های اخلاقی	۰/۷۱*	۰/۶۲*	۱				۰/۹۳
۴) ارزش‌های انسانی	۰/۷۲*	۰/۶۹*	۰/۸۸*	۱			۰/۹۴
۵) برنامه هویت ساز	۰/۵۵*	۰/۳۳*	۰/۵۵*	۰/۵۴*	۱		۰/۹۳

یک نوع از روابط متغیرها در مدل معادلات ساختاری بر مبنای همبستگی (هم خوانی) است. همبستگی رابطه‌ای است میان دو متغیر در یک مدل اما غیر جهت دار و ماهیت این نوع رابطه بوسیله تحلیل همبستگی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. جدول

شماره ۳ ضریب همبستگی پیرسون برای رابطه میان متغیرهای پژوهش را به صورت دو به دو نشان می‌دهد. روی قطر اصلی این ماتریس عدد یک واقع شده است که بدین معناست که هر متغیر با خودش همبستگی کامل دارد. همه ضرایب همبستگی در سطح اطمینان ۰/۹۵ معنادار هستند و با علامت * مشخص شده اند. (مقدار سطح معناداری کمتر از ۵ درصد است). ضریب مثبت نشان دهنده رابطه مثبت و مستقیم بین متغیرهای پژوهش می‌باشد. از آنجا که هدف تجزیه و تحلیل علی، استنباط علی است، پایایی متغیرهای اندازه‌گیری باید بالا باشد. ضریب آلفای کرونباخ در مورد تمام متغیرهای اندازه‌گیری شده بیشتر از ۰/۷ است که نشان می‌دهد متغیرهای اندازه‌گیری شده از پایایی مطلوبی برخوردار هستند.

فرضیه اول: ارزش‌های اخلاقی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است.

جدول ۴: جدول ضرایب **B** و **Beta** حاصل از تحلیل رگرسیون بین ارزش‌های اخلاقی بر برنامه درسی هویت ساز

ادراک شده

Sig	T	ضرایب استاندارد شده		مدل رگرسیونی
		Beta	خطای استاندارد	
۰/۰۰	۲/۵۹	۰/۲۵	۰/۱۲	ارزش‌های اخلاقی

بر طبق نتایج نتایج به دست آمده ضرایب رگرسیون استاندارد ارزش‌های اخلاقی در مدل برابر با ۰/۳۲ است که معناداری این ضریب با ملاحظه سطح معناداری آماره t که از ۰/۰۵ کمتر است مشخص می‌شود. بنابراین فرض صفر رد شده و فرض پژوهش مبنی بر اینکه ارزش‌های اخلاقی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است تایید می‌شود.

فرضیه دوم: ارزش‌های انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است.

طبق نتایج به دست آمده، عامل انسانی وارد تحلیل نشده است و این بدان معناست که با افزودن این متغیر ضریب همبستگی چندگانه و قدرت تبیین مدل کاهش می‌یابد و این متغیر سهم اثر بخشی در مدل پیش بینی ایفا نمی‌کند و لذا توسط نرم افزار از معادله کنار گذاشته شده است. بنابراین فرض صفر تایید می‌شود و فرض پژوهش مبنی بر ارزش‌های انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است رد می‌شود.

فرضیه سوم: جهان بینی فردی دانش‌آموزان در فرآیند یادگیری، رابطه بین ارزش‌های اخلاقی و انسانی اثر گذار با توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده میانجیگری می‌کند.

برای بررسی این فرضیه ضرایب اثر مستقیم و غیرمستقیم حاصل از مدل برازش یافته اصلاحی محاسبه گردید.

جدول شماره ۵: ضرایب مسیر (B) مستقیم و غیر مستقیم ارزش‌های چهارگانه بر توسعه برنامه هویت ساز دینی

متغیرهای اندازه‌گیری	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
ارزش‌های دینی	۰/۱۶	۰/۱۸	۰/۳۴
ارزش‌های معنوی	۰/۱۶	---	۰/۱۶
ارزش‌های اخلاقی	۰/۳۱	---	۰/۳۱
ارزش‌های انسانی	---	۰/۱۱	۰/۱۱

چنانچه در جدول شماره ۵ ملاحظه می‌کنید در مدل اصلاحی برازش یافته ارزش‌های اخلاقی فقط اثر مستقیم بر برنامه هویت ساز دینی ادراک شده دارند و با جهان‌بینی فردی میانجیگری نمی‌شوند و فقط دارای اثر مستقیم و معنادار بر توسعه برنامه هویت ساز دینی ادراک شده هستند. ارزش‌های انسانی اثر مستقیم بر توسعه برنامه هویت ساز دینی ادراک شده ندارد اما این متغیر با وجود نداشتن اثر مستقیم بر برنامه هویت ساز ولی با میانجیگری جهان‌بینی فردی بطور غیر مستقیم بر برنامه

هویت ساز دینی اثر گذار می‌باشد. برای آنکه نشان دهیم مقادیر به دست آمده در مدل تا چه حد با واقعیت های موجود در مدل مطابقت دارد باید شاخص های برازش نیز مورد مطالعه قرار گیرد.

۶- تعبیر و تفسیر مدل اصلاح شده

بطور کل در کار با برنامه لیزرل، هریک از شاخص های بدست آمده برای مدل به تنهایی دلیل برازندگی مدل نیست، بلکه این شاخص ها را باید در کنار یکدیگر و با هم تفسیر کرد. برای ارزیابی مدل تحلیل مسیر چندین مشخصه برازندگی وجود دارد. در این پژوهش برای ارزیابی مدل از شاخص های χ^2 ، میانگین مجذور پس مانده ها RMR، شاخص برازندگی GFI، شاخص تعدیل برازندگی AGFI، شاخص نرم شده برازندگی NFI، شاخص نرم نشده برازندگی NNFI، شاخص برازندگی فزاینده IFI، شاخص برازندگی تطبیقی CFI و شاخص بسیار مهم ریشه دوم برآورد واریانس خطای تقریب RMSEA استفاده شده است.

جدول شماره ۶: شاخص های برازش مدل

نام شاخص	برآوردهای مدل	حد مجاز
χ^2/DF (کای دو بر درجه آزادی)	۱/۵۶	کمتر از ۳
GFI (نیکویی برازش)	۱/۰۰	بالاتر از ۰/۹
RMSEA (ریشه میانگین مربعات خطای برآورد)	۰/۰۴	کمتر از ۰/۰۹
CFI (برازندگی تعدیل یافته)	۰/۹۹	بالاتر از ۰/۹
NFI (برازندگی نرم شده)	۱/۰۰	بالاتر از ۰/۹
NNFI (برازندگی نرم نشده)	۱/۰۰	بالاتر از ۰/۹
IFI (برازندگی فزاینده)	۰/۹۹	بالاتر از ۰/۹

از آزمون χ^2 اغلب به عنوان شاخص موفقیت نام برده می‌شود. این شاخص به سادگی نشان می‌دهد که آیا بیان مدل ساختار روابط میان متغیرهای مشاهده شده را توصیف می‌کند یا خیر. هر چقدر مقدار χ^2 کوچکتر باشد بهتر است. در منابع مقادیر زیر ۳ قابل قبول است که در تحقیق حاضر این مقدار ۱/۵۶ محاسبه شده است. معیار GFI نشان دهنده اندازه‌ای از مقدار نسبی واریانس ها و کواریانس ها می‌باشد که توسط مدل تبیین می‌شود. این معیار بین صفر تا یک متغیر می‌باشد که هرچه به عدد یک نزدیکتر باشد، نیکویی برازش مدل با داده های مشاهده شده بیشتر است. مقدار GFI گزارش شده برای این مدل ۱/۰۰ است. برای بررسی اینکه یک مدل بخصوص در مقایسه با سایر مدل های ممکن، از لحاظ تبیین مجموعه‌ای از داده‌های مشاهده شده تا چه حد خوب عمل می‌کند از مقادیر شاخص نرم شده برازندگی NFI استفاده شده است. مقادیر بالای ۰/۹ این شاخص ها حاکی از برازش فزاینده بسیار مناسب در مدل طرحی شده در مقایسه با سایر مدل های ممکن است. در نهایت برای بررسی اینکه مدل مورد نظر چگونه برازندگی و صرفه جویی را با هم ترکیب می‌کند از شاخص بسیار توانمند ریشه دوم برآورد واریانس خطای تقریب RMSEA استفاده شده است. شاخص RMSEA، ریشه میانگین مجذورات تقریب می‌باشد. این شاخص برای مدل های خوب ۰/۰۵ و کمتر است. مدلی که در آن این شاخص ۰/۹ یا بیشتر باشد برازش ضعیفی دارد. همانطور که مشخصه های برازندگی در جدول شماره ۶ نشان می‌دهد داده های این پژوهش برازش مناسبی دارد.

۷- بحث و نتیجه گیری

امروزه یکی از دغدغه‌های موجود در نظام آموزشی، چگونگی شکل دهی هویت دینی دانش‌آموزان است. در بحث هویت دینی، صرف شناخت ضرورت و جایگاه آن در میان ابعاد هویت، مطرح نیست. امروزه مسئولان و برنامه‌ریزان، به دنبال راهکار عملی برای حل این مشکل هستند. به نظر می‌رسد برنامه‌داری در این زمینه می‌تواند نقش موثری داشته باشد. در واقع، برنامه‌داری همواره بین دو نیروی انسانی معلم و شاگرد در تعلیم و تربیت رابطه برقرار می‌کند، و می‌توان از آن به منزله

قلب نظام تعلیم و تربیت و ابزاری در جهت تحقق اهداف آموزش و پرورش یاد کرد. هدف یا آرمان نهایی برنامه درسی هویت ساز دینی، باید با این نگاه به انسان که او موجود شریفی است که برای هدفی شریف خلق شده است، ترسیم شود. اهداف چنین برنامه ای باید به طور متوازن در جهت تأمین نیازهای روانی زیستی و نیازهای فطری و اخلاقی انسان باشد؛ از جمله این نیازها، تمایل فطری به کمال طلبی، سعادت طلبی و شکوفا شدن استعدادهاست. بر اساس ارزش‌های اخلاقی، برنامه درسی زمانی می‌تواند در جهت تحقق این نیازها گام بردارد و داعیه برآورده کردن این نیازها را داشته باشد که بر اساس جهان‌شناسی، خداشناسی و انسان‌شناختی توحیدی بنا شده باشد؛ یعنی سه رکن اساسی در جهت اهداف همین‌ها هستند. اجمالاً در زمینه آرمان و اهداف ارزش‌های اخلاقی اسلامی، باید گفت: هدف نهایی تربیت و رشد ارزش‌های اخلاقی، کمک به تشکیل و فراهم‌سازی بستر تشکیل هویت دینی و انسجام ارزش‌های دینی و مذهبی است. در واقع مرتبه کمال و شکوفایی انسان دیندار با نیل به سعادت محقق می‌شود. جهت نیل به این مرتبه از کمال ابزارها، مراحل و روش‌هایی تعبیه شده است. دینداری آدمی منوط و معطوف به پیمودن مسیر اخلاقی و محقق نمودن ارزش‌های اخلاقی در وجود آدمی است. هدف این پژوهش، ارزیابی عوامل موثر بر توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک شده بوده است. روش پژوهش توصیفی از نوع همبستگی بوده است. جامعه آماری این پژوهش را کلیه دبیران متوسطه نواحی شش‌گانه آموزش و پرورش شهر اصفهان (۱۳۹۲-۱۳۹۳) تشکیل دادند. روش نمونه‌گیری، تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای بود که نهایتاً ۳۴۰ نفر به عنوان نمونه انتخاب گردید. ابزار اندازه‌گیری استفاده شده در این پژوهش شامل سه پرسشنامه محقق ساخته بوده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها در دو سطح توصیفی و استنباطی صورت گرفت. در سطح توصیفی با استفاده از شاخص‌های آماری مانند فراوانی، میانگین و انحراف معیار به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شد و در سطح استنباطی نیز از مدل‌یابی علی به روش تحلیل مسیر استفاده شده است که نتایج به شرح زیر ارائه می‌گردد.

سوال اول: اثر تقویت ارزش‌های اخلاقی بر توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک شده چه اندازه است؟

فرضیه اول: ارزش‌های اخلاقی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است.

بر طبق نتایج ملاحظه شده، ضرایب رگرسیون استاندارد ارزش‌های اخلاقی در مدل برابر با $0/۳۲$ است که معناداری این ضریب با ملاحظه سطح معناداری آماره t که از $0/۰۵$ کمتر است مشخص می‌شود. بنابراین فرض صفر رد شده و فرض پژوهش مبنی بر اینکه ارزش‌های اخلاقی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است تایید می‌شود. در راستای نتیجه این پژوهش، پژوهش‌های دیگری نیز به اشکال مختلف نشان دادند که ارزش‌های اخلاقی و هویت دینی دو جزء جدا ناپذیر هستند و ارزش‌های اخلاقی می‌تواند در شکل‌گیری هویت دینی اثربخش باشد. لذا می‌توان به پژوهش‌های، (Asmari-Bardezard, & et al. (2020)، (Salmaniardani, & et al. (2020)، و (Ganji, & et al, (2010) اشاره نمود.

سوال دوم: اثر تقویت ارزش‌های انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده چه اندازه است؟

فرضیه دوم: ارزش‌های انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است.

عامل انسانی وارد تحلیل نشده است به این دلیل که با افزودن این متغیر ضریب همبستگی چندگانه و قدرت تبیین مدل کاهش می‌یابد و این متغیر سهم اثر بخشی در مدل پیش‌بینی ایفا نمی‌کند و لذا توسط نرم‌افزار از معادله کنار گذاشته شده است. بنابراین فرض صفر تایید می‌شود و فرض پژوهش مبنی بر ارزش‌های انسانی بر توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده اثرگذار است رد می‌شود. در راستای نتایج این پژوهش، پژوهشی توسط محققین پژوهش حاضر یافت نشد، دلیل این امر می‌تواند به فقر پژوهشی در ایران در این مورد، تفاوت‌های فرهنگی، جنسیتی، پایه تحصیلی و... باشد. اما بر خلاف نتایج این پژوهش، پژوهش (Ganji, & et al, (2010)، (Safiri, & GHafuri, (2009) و (Alijani, (2006) گزارش نمودند که ارزش‌های انسانی می‌تواند بر هویت دینی اثر گذار باشد. تأکید بر تربیت و هویت دینی و تقویت آن در دانش-آموزان از این جهت اهمیت دارد که آنها در آینده ای نه چندان دور مسئولیت اداره جامعه را به عهده خواهند گرفت و اگر این تربیت، درست اتفاق بیفتد می‌توان امیدوار بود که آیندگان نیز در انتقال آن ارزش‌ها به نسل بعد موفق باشند. در این

باره، درونی کردن ارزش‌های انسانی می‌تواند به این هدف بزرگ جامه عمل پوشاند. مقصود از درونی کردن این است که جزیی از وجدان شخصی شود و اهمیت درونی کردن ارزش‌های انسانی در دانش‌آموزان این است که اگر این ارزش‌ها درونی گردد فرد به ارزش‌های انسانی و اجتماعی توجه بیشتری نموده و گرایش به سمت مسائل مذهبی و معنوی بیشتری پیدا می‌کند.

سوال سوم: تا چه میزان جهان بینی فردی دانش‌آموزان رابطه بین ارزش‌های چهارگانه اثر گذار را با توسعه برنامه درسی هویت ساز ادراک شده میانجیگری می‌کند؟

فرضیه سوم: جهان‌بینی فردی دانش‌آموزان در فرآیند یادگیری، رابطه‌ی بین ارزش‌های چهارگانه اثر گذار با توسعه برنامه درسی هویت ساز دینی ادراک شده میانجیگری می‌کند.

چنانچه در جدول شماره ۵ ملاحظه می‌شود، در مدل اصلاحی برازش یافته ارزش‌های دینی هم اثر مستقیم و هم با میانجیگری جهان بینی فردی بر برنامه هویت ساز دینی اثر گذار است. ارزش‌های معنوی و اخلاقی فقط اثر مستقیم بر برنامه هویت ساز دینی ادراک شده دارند و با جهان‌بینی فردی میانجیگری نمی‌شوند و فقط دارای اثر مستقیم و معنادار بر توسعه برنامه هویت ساز دینی ادراک شده هستند. ارزش‌های انسانی اثر مستقیم بر توسعه برنامه هویت ساز دینی ادراک شده ندارد اما این متغیر با وجود نداشتن اثر مستقیم بر برنامه هویت ساز ولی با میانجیگری جهان بینی فردی بطور غیر مستقیم بر برنامه هویت ساز دینی اثر گذار می‌باشد. در راستای نتیجه پژوهش حاضر، Aoliaei Tayebi Shahi, & Sadeghi Fard (2016)، (2016)، (2015)، Ghodarzi, (2008) و Lotfabadi, H, & Nowruz, (2004) نیز معتقدند که جهان‌بینی فردی دانش‌آموز می‌تواند بر مسئله هویت دینی و مذهب افراد اثر گذار باشد. رسیدن به نظام تعلیم و تربیت اسلامی و دستیابی به جامعه دینی و انسان‌های دیندار، نیازمند تلاش همه دستگاه‌های مرتبط با امر آموزش در کشور می‌باشد. همچنین، مسئله مهم‌تر اینکه، باید همه این وجوه را در شکل‌گیری جهان‌بینی دینی مدنظر قرار داد. دانش‌آموزان دبیرستانی و نوجوانان در برخورد با جهان بیرون و درون و حل مسائل مربوط به آن از تدابیری استفاده می‌کنند که به مراتب از سنین قبلی متنوع‌تر و گسترده‌تر است. از طرف دیگر، هویت دینی فرآیند پاسخگویی آگاهانه و هوشمندانه افراد به جهان‌بینی، ایدئولوژی تعالیم دینی و مذهبی و ویژگی‌های مناسک و مراسم دینی متناسب با اعتقادات دینی و مذهبی خودشان است. وجود مذهب علاوه بر اینکه از لحاظ کارکردی عامل بسیار مهمی در روابط اجتماعی نوجوانان به شمار می‌رود، موجب دلگرمی و سرزندگی و نشاط و اشتیاق آنها می‌شود. هویت دینی جامعه از یک سو شامل پایبندی افراد به جوهر دین و ارزش‌های دینی و از سوی دیگر، بیانگر دلبستگی جمعی و عمومی افراد یک جامعه بر شعائر، مناسک و نهادهای دینی است. همچنین دارای بعد عملی نیز می‌باشد که همانا مشارکت و تمایل عملی انسان‌ها آیین‌های مذهبی، عمل بر اخلاقیات و داشتن و عمل کردن طبق ارزش‌های انسانی را در بر می‌گیرد.

۸- پیشنهادات

۱- پیشنهاد می‌شود این پژوهش در سایر شهرهای کشور (با وجود تفاوت فرهنگی و مذهبی) اجرا و نتایج با یکدیگر مقایسه شود.

۲- از آنجا که جامعه آماری و نمونه این پژوهش معلمان بوده اند، پیشنهاد می‌شود که به منظور دستیابی به تصویری دقیق تر از دید خود خانواده‌ها بررسی شود.

۸-۱- پیشنهادان کاربردی

۱- اگر برنامه ریزان خواهان عملی شدن اهداف برنامه درسی و تربیت اخلاقی هستند، لازم است در حد متعادل و نه افراط یا تفریط گونه به ویژگی‌ها و خصوصیات آحاد فراگیران توجه شود.

۲- قلمرو اهداف هویت دینی در برنامه درسی نباید به تبیین منازعات و مشاجرات ذهنی و نظری دیدگاه‌ها ختم شود، بلکه در ترسیم اهداف باید به جنبه‌های عملی هویت دینی و ارزش‌های چهارگانه (دینی، معنوی، اخلاقی و انسانی) توجه خاص شود.

۳- تقویت ارزشهای چهارگانه و فرهنگ دینی با برنامه‌هایی مثل برگزاری آئین‌های مربوطه، بزرگداشت اعیاد دینی و گنجاندن درس‌هایی در ارتباط با هویت دینی در کتابهای درسی دانش‌آموزان در طول تحصیل.

منابع

۱. اسمری برده زرد و همکاران (۱۳۹۹). رابطه هویت دینی و ملی با افسردگی و کیفیت زندگی در دانش‌آموزان مقطع متوسطه اول مدارس دولتی شهرستان بوکان. پژوهش در دین و سلامت، ۶(۴): ۷-۱۷.
۲. پاشا، ابراهیم؛ فلاح زاده، محمدهادی (۱۳۹۱). بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تاکید بر گروه مرجع. مجله مطالعات ملی. ۱۳(۴): ۱۴-۳۰.
۳. جانسون و کریستنسن (۱۳۹۵). روش پژوهش در علوم تربیتی، ترجمه خسروی بابادی، علی اکبر، پوشنه، کامبیز، آقازاده، محرم. تهران: انتشارات آبیژ (۲۰۰۸).
۴. جوانی، حجت اله (۱۳۸۴). هویت دینی یا هویت‌های دینی. مجله اسلام پژوهی، ۱(۱): ۱۳۵-۱۵۴.
۵. حسین زاده، داوود؛ عزیزی، غلامرضا؛ شوقی، بهزاد (۱۳۹۱). بررسی عوامل موثر در تحکیم هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه (مطالعه موردی آموزش و پرورش اسلامشهر). مجله پژوهش‌های اعتقادی کلامی (علوم اسلامی)، ۲(۶): ۵۳-۷۳.
۶. دلاور، علی (۱۳۹۷). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: نشر ویرایش.
۷. رأفت‌جاه، مریم؛ روح‌افزا، فائزه (۱۳۹۱). مطالعه عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر نگرش به هویت دینی زن مسلمان. مجله مسائل اجتماعی تهران (دانشگاه خوارزمی). ۳(۲): ۶۱-۹۲.
۸. سفیری، خدیجه؛ غفوری، معصومه (۱۳۸۸). بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تاکید بر تاثیر خانواده. مجله پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه، ۲(۲): ۱-۲۷.
۹. سلمانی اردانی، محمدعلی؛ شهریاری احمدی، منصوره؛ دوایی، مهدی (۱۳۹۸). ساخت، استاندارد سازی و هنجاریابی پرسشنامه سنجش میزان خردمندی دانش‌آموزان نوجوان تیزهوش و عادی، پایان‌نامه دکتری (منتشر نشده).
۱۰. شرفی، محمدرضا (۱۳۹۶). جوان و بحران هویت، چاپ هشتم، تهران: سروش.
۱۱. علیایی طیبی شاهی، زهرا؛ صادقی فرد، مریم (۱۳۹۵). بررسی رابطه بین پایگاه هویت با سلامت روانی و پیشرفت تحصیلی. مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، ۲(۲): ۱۰۷-۱۰۲.
۱۲. علیجانی، مریم (۱۳۸۵). رابطه بین هویت دینی و سلامت روان در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی. مجله مطالعات روان‌شناختی، ۲(۱): ۸۹-۱۰۶.
۱۳. قنبری برزبان، علی؛ همتی، رضا (۱۳۹۴). هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام مند مطالعات انجام شده (۱۳۸۰-۱۳۹۲). جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۶(۳): ۱۱۷-۱۳۸.
۱۴. گنجی، محمد؛ نعمت‌الهی، زهرا؛ طاهری، زهرا (۱۳۸۹). رابطه هویت دینی و سرمایه اجتماعی در بین مردم شهرکاشان. مجله جامعه‌شناسی کاربردی (مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان). ۲۱(۴): ۱۲۳-۱۴۴.
۱۵. گودرزی، حسین (۱۳۸۴). گفتارهایی درباره جامعه‌شناسی هویت در ایران. تهران: تمدن ایرانی.
۱۶. لطف‌آبادی، حسین، نوروزی؛ وحیده (۱۳۸۳). بررسی چگونگی نگرش دانش‌آموزان دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی ایران به جهانی شدن و تاثیر آن بر ارزشها و هویت دینی و ملی آنان. مجله نوآوری‌های آموزشی. ۳(۹): ۸۸-۱۱۹.

17. Aegyle, Michael. (2008). Psychology and religion an introduction, London and New York Routledge.

18. Ameli, S. R. (2003). Globalization and british muslim identity. London Ic As Press.
19. Chana, Etengoff., & M. Rodriguez. (2020). *Religious Identity*. Development of the Self in Adolescence. The Encyclopedia of Child and Adolescent Development
20. Edgar, F., Borgatta & Rhonda. (2009). Montgomery, "Encyclopedia of Sociology, New york, second edition.